

Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi

İbrahim GÜRSES* - M. Âkif KILAVUZ**

Özet

Erikson, insanın psikososyal evreler içerisinde gelişimini devam ettirdiğini ileri sürmektedir. Bu evreler bireyin bilişsel, ahlakî ve dinî gelişiminde ve olgunlaşmasında oldukça etkilidir. Yetişkinler, çocukların içinde buldukları bu evreleri göz önünde bulundurarak onlarla ilişki kurarlar ise daha sağlıklı sonuçlar elde edebileceklerdir. Erikson'un insanın sekiz çağı teorisi din eğitimi verirken bireylerin ihtiyaçlarına ve içinde buldukları evrelere dikkat edilmesi gerektiğini vurgulaması bakımından oldukça önemlidir.

Abstract

The Importance of Intergenerational Religious Education and Communication in Terms of Psychological Developmental Stages Theory of Erikson

Erikson emphasizes that person keeps on developing in his psychosocial stages. These stages are considerably effective in person's cognitive, moral and religious development and maturation. By taking into consideration of these stages adults will bring of more fruitful outcomes in their relations with

---

* Doç. Dr., Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi, ibrahimgurses@hotmail.com.

** Prof. Dr., Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi, makifikilavuz@hotmail.com.

children. Erikson's psychosocial stages of development theory is relatively important during religious education in terms of stressing individual necessities and retaining stages that individual is in.

Anahtar Kelimeler: Gelişim dönemleri, kuşaklararası din eğitimi, iletişim.

Key Words: Developmental stages, intergenerational religious education, Communication.

Giriş

Son yıllarda gelişim psikologları insanın gelişim evreleri ve öğrenmesi ile ilgili bazı temel teoriler ortaya koymuşlardır. Bu teorileri ortaya koyan düşünürlerden birisi olan Erikson'un insanın gelişim evreleri ile ilgili görüşleri, Çağdaş Batı eğitimi felsefesini büyük ölçüde etkilemiştir. Onun çalışmaları, hayat tecrübesi açısından insanların nasıl öğrendiklerini ve iletişimde bulduklarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Erikson, görüşlerini çocuğun yaratılıştan getirdiği bazı güçleri ile yetişkin olgunluğu arasında doğrudan bir bağlantı olduğu temeli üzerine inşa etmemekle birlikte, çocukluk ve ergenlik dönemindeki gelişim evrelerinin yetişkin davranışında bazı etkilerinin ve imkânlarının olabileceğini ortaya koymaktadır.

Erikson bireyin bilişsel, ahlaki ve dini gelişiminin olgunlaşmasında bu gelişim alanlarının diğer safhasındaki insanlarla yüz yüze gelmesi, onlarla iletişime girmesi ve bazı çatışmalarla karşılaşmasında önemli etkilerinin olduğunu ileri sürmektedir.¹

Erikson'un psiko sosyal gelişim dönemleri anlayışı farklı kuşakların birbirleriyle daha anlamlı iletişim kurmaları, daha fazla bir arada bulunmaları ve bazı etkinliklerde bir arada olmaları ihtiyacının önemine vurgu yapması açısından önem arz etmektedir.

Bu makalenin birinci bölümünde Erikson'un Psiko sosyal gelişim dönemleri anlayışına yer verilmiştir. İkinci bölümde ise Erikson'un teorisinden hareketle farklı kuşakların birbirleriyle ilişkileri sonucu dini etkilenmelerinin nasıl gerçekleştiği ve farklı yaş gruplarının oluşturduğu ortamlarda ilişkisel ve fikirsel öğrenmenin imkânlarının neler olabileceği konusu ele alınmaktadır.

---

¹ Ross, Christine M., *A Qualitative Study Exploring Characteristics of Churches Committed to Intergenerational Ministry*, Saint Louis University, A Bell Howel Information Company, University Microfilms International, UMI no: 3237443, USA, 2006, s. 26.

A. Erikson ve Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri

Erikson insanın psiko sosyal evreler içinde gelişimini devam ettirdiğini ileri sürmektedir. Ona göre bireyin temel kişilik özellikleri sadece yaşamın ilk yıllarına bağlı değildir. Bireysel gelişim bütün yaşam boyunca devam eder. Bireyin gelişiminde hem sosyal çevrenin hem de biyolojik temelli doğuştan getirilen bazı özelliklerin rolü vardır.

Erikson'a göre, insan yaşamı boyunca sekiz gelişim döneminden geçmektedir. Her bir gelişim döneminin kendine özgü farklı gelişimsel hedefleri vardır. Kişi her gelişim döneminde farklı bir çatışma veya karmaşa ile karşılaşır. Bireyin herhangi bir gelişim dönemindeki hedeflerini gerçekleştirebilmesi için, o dönemde karşılaşmış olduğu çatışmaların ya da karmaşaların üstesinden gelmesi gerekir.

Erikson, kişinin bu çatışmalarla başa çıkabildiği oranda daha sağlıklı bir kişilik geliştirebileceğine inanır. Böylece birey daha sonraki gelişim dönemlerindeki karmaşalarla da baş edebilmek için sahip olması gereken donanımı kazanmış olmaktadır. Ancak bir dönemdeki çatışmalarla baş etmedeki başarısızlık, sonraki dönemlerde telafi edilebilir. Uygun çevresel şartlar ve koşullar sağlandığında, yaşanan başarısızlıkların kişilik gelişimi üzerindeki örseleyici izleri silinebilecektir.²

Erikson'un insan gelişimi ile ilgili geliştirdiği bu sekiz evre şunlardır:³

1. Temel Güvene Karşı Güvensizlik Duygusu (0-1 Yaş)

Yaşamın ilk yılında bağımlı olduğu kişilerin bebeğin temel gereksinimlerini düzenli bir biçimde karşılayıp karşılayamamaları, bebekte "güven" duygusunu ortaya çıkmasında etkili olur. Eğer dönem sağlıklı geçirilirse "temel güven" duygusu edinilir. "Temel güven duygusunun" edinilmesi, annenin bebeğe ihtiyaç duyduğu huzuru vermesi, bireyin inancında tutarlılık sergilemesinde önemli rol oynamaktadır. Dönemin sağlıklı olarak atlatılması, kişide "umut" ve "uyum" duygusunu geliştirir. Erikson "dini duyguların" edinilmesinin de bu dönemle ilgili olduğunu düşünmüştür.

---

² Erikson, Erik, H., *İnsanın Sekiz Çağı*, (çev. Bedirhan Üstün-Vedat Şar), Ankara, 1984, s. 39 vd.

³ A. g. e., s. 39 vd.

Bebekte, toplumsal güven duygusunun ilk belirtileri; beslenme, uyku, sindirim gibi işlevlerde düzen ve rahatlığın bulunuşudur. Bu evrede bebek tümnden alıcı bir yapıdadır. Bu alıcı yapıya karşı annenin verici oluşu karşılıklı düzen ve denge sağlamaktadır. Böylece bebeğin ilk toplumsal başarısı, büyük kaygı ya da öfkeye kapılmadan annesinden belli bir süre uzak kalmasına dayanabilmesidir. Bu başarı bebeğin benliğinde, varlığı kesinlik kazanmış bir annenin olduğunu gösterir.

2. Özerkliğe Karşı Kuşku ve Utanç Duygusu (1-3 Yaş)

Bu aşamada çocuk, artık kendi davranışlarının kendine ait olduğunu farkına varmaya başlar. Yaptığı her eylem ve başlattığı her girişimde anne baba müdahalesi ile karşılaşan bir çocuğun kendi yeteneği hakkında kuşkuya kapılması durumunda, utanç duyguları geliştirmesi kaçınılmaz olacaktır. Çocuğun çevresini keşfetmesine izin verilir ve desteklenirse kazanacağı duygu, “özerklik”tir.

3. Girişimciliğe Karşı Suçluluk Duygusu (3-6 Yaş)

Bu evrede çocuk kendi başına girişimlerde bulunur. Çocuğun bu konuda gelişebilmesi, girişimlerinin desteklenmesine ve merakının giderilmesine bağlıdır. Eğer çocuk, davranışlarından ve ilgilendiği konulardan ötürü eleştirilirse, bulunduğu girişimlerden ötürü suçlanma eğilimi gösteren bir kişilik özelliği geliştirir.

Erikson’a göre çocuğun motor ve dil gelişimi, onun fiziksel ve sosyal çevresini daha fazla araştırmasına katkı sağlar. Çocukta girişkenliğin artmasıyla, problem olan davranışları da artar.

Girişkenliği, ebeveyni ve öğretmenleri tarafından cezalandırılan çocuk, gerek bu dönemde gerekse hayatının gelecek dönemlerinde yaptıklarının yanlış olduğunu düşünüp suçluluk duyabilir. Ancak, çocuğun her yaptığı davranışın onaylanması da ahlak gelişimini olumsuz etkileyebilir. Bu durumda, çocuğun yapması ve yapmaması gerekenler konusunda bir denge kurularak girişkenlikleri desteklenmelidir.

4. Başarılı Olmaya Karşı Yetersizlik Duygusu (7-11 Yaş)

Bu dönemde çocuk, yaşantılarından bazı sonuçlar çıkarabilecek biçimde düşünmeye başlar. Bu evrenin en önemli kazanımı “çalışkanlık” duygusunun edinilmesidir. Dönemin belirgin özelliklerinden birisi, kendisini başkalarıyla kıyaslamaktan kaynaklanan yetersizlik ve aşağılık duygusudur.

7-11 yaş döneminde okul yaşantısı da çocuğu etkilemektedir. Anne babanın sağlayamadığı destek bazen okuldan gelebileceği gibi, evinde anne babası tarafından beceri kazanmaya teşvik edilen çocuk, okulda kendine olan saygısının azalmasına neden olabilecek öğretmen tutumlarıyla karşı karşıya kalabilir.

Öğrendikleriyle, başardıklarıyla çevresinde beğeni ve takdir toplamak bu dönemde vazgeçilmez bir ihtiyaç olmuştur. Bu nedenle gerek öğretmenlerin gerekse anne babaların çocuğun başarı ihtiyacının doyurulmasında hayati önemi bulunmaktadır.

Çocuğun başarılı olma isteğinin karşılanmasında, onların yapamayacakları becerilerden ziyade, yapabilecekleri beceriler üzerinde yoğunlaşılmalıdır. Çocuktan yeteneğinin üzerinde bir başarı göstermesini bekleyerek sonuçta başarısız olarak değerlendirmek yerine, kendi gücüne uygun düşen sorumluluklar yükleyerek başarılı kılmak en doğru davranış olacaktır.

5. Kimlik Kazanmaya Karşı Kimlik Karmaşası (11-17 Yaş)

Birey bu dönemde kendisine “Ben kimim?” sorusunu sormaktadır. Çocuk bilişsel ve bedensel gelişiminin farkına varmakta, bedenini tanımaya başlamakta ve buna uygun olarak bir kimlik belirlemeye yönelmektedir. Kişi kendisine sorduğu bu soruların cevaplarını “özdeşleşme” ve “taklit” mekanizmaları ile olacağı kişiye bürünerek cevaplamaya çalışmaktadır. Beğendiği ya da örnek aldığı birisine özenmekte ve onun gibi davranmaya başlamaktadır.

Bu dönemi başarı ile atlatan kimseler kimlik duygusu edinirken, başarıyla atlatamayan kimseler kimlik karmaşasına düşerler.

Yaşamın bu döneminde ergen, kişiliği için bir kimlik geliştirmeye çalışır. Kimliğini arayış çabası içinde karşı cinsten kişilere, kahramanlara, dini konulara, öğreti ve ideolojilere, ilgi duyar ve tutkunluk gösterir. Kararsızlık ve şaşkınlık bu dönemdeki gençlerin dayanışma grupları oluşturmalarına neden olur. Bu dönemde ergen, çocuklukta öğrenmiş olduğu kurallarla, yetişkinin geliştirmesi gereken değer yargıları arasında bocalar.

Bireyin olumlu bir kimlik duygusu geliştirebilmesinde daha önceki gelişim dönemlerinde kazanmış olduğu kişilik özelliklerinin önemi büyüktür. Bununla birlikte gerek anne babalar ve öğretmenler gerekse gencin çevresindeki diğer önemli gördüğü bireyler, ergenlerin yeni rolleri araştırmalarına izin vermelidir. Bu tür yeni rollerin sağlıklı bir biçimde araştırılması ile ergenlerin yaşamlarında daha

olumlu yönelimlerle daha olumlu bir kimliğe sahip olabilecekleri unutulmamalıdır.

6. Yakınlığa Karşı Yalıtılmışlık (17-30 Yaş)

Ergenlik döneminde kimliğini bulan kişi bu dönemde artık başkalarıyla yakınlıklar, dostluklar kurabilir. Bu dönemde birey ergenlik dönemindeki akran çevresinden daha geniş ilişkiler kurmaya ve topluma karışmaya başlamıştır.

Gencin yaşamında evlilik ve iş kariyeri önemli hale gelir. Bu dönemdeki krizi sağlıklı olarak atlatan kişi güvenli bir şekilde sevgiyi verme ve alma gücüne sahip olur. Aksi durumda, başkalarıyla dostluk ilişkisi kurmada güçlük çeken genç, psikolojik bir yalnızlığa itilebilir. Bu yalnızlık “toplumdan yalıtılmışlık ve terk edilmişlik” duygularını beraberinde getirir.

Genç yetişkinin bu dönemdeki krizi atlatmasında, öğretmenlerine ve çevresindeki tüm kişilere karşılıklı sorumluluklar düşmektedir. İnsana sevgi ve saygıyı esas alan bir toplum yapısında, bu çatışmaların başarılı bir şekilde çözümlenebilmesi mümkündür.⁴

7. Üretkenliğe Karşı Durgunluk (30-60 Yaş)

Bu dönem orta yetişkinlik yıllarını kapsamaktadır. Yetişkin bu dönemde üretken, verimli ve yaratıcıdır. Üretkenlik, sadece çocuk yapma ve büyütme anlamını içermemektedir. Birey için çocukları yoluyla neslini devam ettirmek önemli olduğu gibi evi dışında da gelecek nesillerin yetişmesine rehberlik ederek üretkenlik gerçekleştirilebilir.

Bu evrede İş sahibi olamayan ya da evlenmemiş bireyler kendilerinin verimsiz oldukları duygusuna kapılabilirler. Bu dönemin olumlu bir şekilde atlatılması için bireyin evini, işini paylaştığı kişilere önemli sorumluluklar düşmektedir.

8. Benlik Bütünlüğüne Karşı Umutsuzluk (60+ Yaş)

---

⁴ “Yalnızlık” ile “toplumdan soyutlanma” (isolation) kavramları birbirinden farklı anlamlara gelmektedir. Yalnızlık kavramı daha çok, bireyin toplumsal ilişkilerinin oluşturduğu dokuyu, öznel olarak algılaması durumudur. “Toplumdan soyutlanma” ise, büyük ölçüde toplumsal ilişkiler alanında nesnel verilerle ilgili bir durumdur ve toplumla bütün sosyal bağların kopmuş olması anlamına gelmektedir. Bkz. Lehr, Ursula, *Yaşlanmanın Psikolojisi*, Bilimsel ve Teknik Yayınları Çeviri Vakfı Yay., (çev. Neylan Eryar) İstanbul, 1994, s. 315.

Yaşlılık yıllarını kapsayan bu dönemde birey ya önceki yedi dönemin olumlu birikimi sonucu benliğini tam olarak bulmuştur ya da önceki dönemlerde yaşadığı çatışma tecrübeleri sağlıklı olarak geçirmeme sonucu umutsuzluklar içinde bulunmaktadır.

Bu dönem, üretken geçen bir yaşamın sağlamış olduğu doyum ile yıllarını anlamsız geçirmiş olmanın mutsuzluğu arasındaki çatışmayla belirlenir. Diğer tüm gelişim süreçlerini ve gelişim dönemlerini başarı ile tamamlamış olan yaşlı birey artık hikmete ulaşmakta ve ölümü kabullenebilmektedir. Benlik bütünlüğüne ulaşmış yaşlı birey için, çevrede o güne değin üretmiş olduğu şeylerden genç kuşakların yararlanmakta olduğunu görmenin verdiği haz yaşanır.

Sonuç olarak, insanın kişiliğinin şekillenmesinde ve gelişiminde başlangıçta anne ya da onun yerine geçen yetişkinden başlayarak daha sonra aile, okul, şehir ve dünyadaki diğer insanlar önemli rol oynamaktadır. Mutlu insanlardan oluşan sağlıklı bir toplum oluşturmak için, bireyin her dönemdeki temel ihtiyaçlarını en iyi şekilde doymasını sağlamak, çatışmalarını çözümlemesine yardım etmek üzere çaba harcamak gerekmektedir.⁵

B. Erikson'un Gelişim Evreleri Teorisinin Kuşaklararası Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi

Erikson'un psiko sosyal gelişim dönemleri kuramı, kuşaklararası gelişim açısından önem arz etmektedir. Doğumdan ölüme kadar insan gelişimi evreleri organizmanın, fizyolojik ve psikolojik olarak olgunlaşmasında sosyal çevre tarafından etkilenmektedir.

Erikson, gelişim evreleri kuramıyla özellikle kuşaklararası insan ilişkilerine vurgu yapmaktadır. O insan davranışının ortaya çıkmasında bireyin belirli bir kültür ve nesil içinde yaşamış olmasının önemli bir etki meydana getirdiğine vurgu yapmaktadır. Her birey kendi kuşağı içinde belirli bazı özellikler göstermektedir. Ama Erikson her bireyin geliştirmesi gereken niteliklerin neler olduğunu ortaya koymaktan çok, hayatın belli aşamalarında ve evrelerinde bireylerin ve kuşakların birincil ve ikincil özelliklerinin neler olduğunu ifade etmeye çalışmaktadır.

Erikson gelişim evrelerini hem bireysel hem de toplumsal faktörler bağlamında açıklamaya çalışır. Dolayısıyla bu sistem bireysel değil, kuşaklararası bir modeldir. Hem çocukların hem de

---

⁵ Erikson, *age*, s.12-48; Karaca, Faruk, *Dini Gelişim Teorileri*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 52.

yetişkinlerin gerçekleştirmeleri gereken gelişimsel görevleri söz konusudur.⁶ Bu görevlerin iyi bir şekilde yerine getirilmesi durumunda kuşaklar, bir diğer kuşak için katalizör görevi görmüş olmaktadır. Bu sistemde her evrenin başarılı olması, diğer kuşakların tutumu ile de ilgilidir.⁷ Zihinsel, duygusal, sosyal ve manevî gelişim, kişilerarası olumlu ilişkiler sonucu oluşmaktadır.⁸

Erikson doğumdan ölüme kadar insan hayatının fiziksel ve psikolojik olarak olgun bir organizma olabilmesi için sosyal tesirlerle etkileşimde bulunma durumunda olduğunu ortaya koymuştur. Sonuçta da olumlu kuşaklararası iletişim; sağlıklı bilişsel, duygusal, sosyal ve manevî gelişimin ortaya çıkmasına katkı sağlayacaktır.

Erikson'un teorisinin kuşaklararası din eğitimi için en önemli yönü, herhangi bir gelişimsel görevi tamamlamanın sosyal iletişime dayanmış olmasıdır. İnanç gelişimi de bağımsız ve izole edilmiş olarak değil, sosyal ve kişiler arası iletişim sonucu gerçekleşmektedir.

Erikson'un düşüncesine göre eğer anne babalar çocuklarını iyi yetiştirebilir ve yönlendirebilirlerse çocuklar da anne babalarını iyi yönlendirebilirler. Diğer bir deyişle anne babalar eğer kendilerini iyi yetiştirebilirlerse çocuklarını da iyi bir şekilde yetiştirebilirler.⁹

Erikson insan hayatını çeşitli safhalara ayırması anlayışından hareketle kuşaklararası din eğitimi açısından da insan hayatının her safhasını kuşakların birbirine muhtaç olması bakımından bölümlere ayırabiliriz.

Çocuklar yetişkinlere, "güvenilir rol modeli" kimseler olarak ihtiyaç duyarlar. Yetişkinler çocuklara dini değerleri formal ve informal eğitim etkinlikleriyle öğretmekle kalmaz aynı zamanda kendi inançlarını onlarla paylaşırlar.

---

⁶ White, W. James, *Intergenerational Religious Education*, Religious Education Press, Birmingham, Alabama, 1988, s. 96; Spilka, Bernard, Hood, Jr. Ralph W., Hunsberger, Bruce, Gorsuch, Richard, *The Psychology of Religion an Empirical Approach*, The Guilford Press, New York 2003, Third Edition, s. 107

⁷ Marr, Peter R., *Development of an Intergenerational Curriculum for Christian Education Ministry in the Church*, The Eastern Baptist Theological Seminary, A Bell Howel Information Company, University Microfilms International, UMI no: 9026401, USA, 1990, s. 8.

⁸ Ross, age, s. 24; Levenson, Michael r., Aldwin Carolyn M., D'Mello, Michelle, "Religious Development from Adolescence to Middle Adulthood", *Handbook of the Psychology of Religion and Sprituality*, Edited by Raymond F. Paloutzian, Crystal L. Park, The Guilford Press, New York 2005, s.144-152.

⁹ White, age, s. 96.

Yetişkinliğe hazırlanma aşamasında olan ergenler, hem aile hem de aile dışındaki rol modellerine ihtiyaç duyarlar. Genç yetişkinler dostluk, arkadaşlık ve iyi ilişkiler kurmak isterler. Onlar kendilerine rehberlik yapacak kimselere ihtiyaç duyarlar ve kendilerinden daha genç olan kimselere rehberlik yaparlar. İleri yetişkinlik dönemindeki bireyler de tecrübelerini başkaları ile özellikle kendilerinden daha genç olanlarla paylaşmak isterler.

Bu bilgiler ışığında Erikson'un gelişim evrelerini dinî gelişime uyarlamak mümkündür. Kuşaklararası din eğitimi açısından bu görüşleri ele aldığımızda çocukların anne babalarıyla olan ilişkinin önemli olduğu ve bireylerin ilgilerinin ve ihtiyaçlarının yaşla değişebildiği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Erikson'a göre çocuğa bakımla verilen güven, onda daha sonra gelişecek olan dindarlığın temel taşı konumundadır. Bütün dinlerde Tanrı'ya yönelik belli aralıklarla çocuksu bir boyun eğme, diz çökme ve secde etme gibi insanın acizliklerini sembolize eden davranışlar bulunmaktadır. Ayrıca dinlerde dua ve ibadetlerde kötü düşünce ve davranışların itiraf edilmesi ve Tanrı'yla içsel birleşim için ateşli bir arzu hissedilmesi ve bireysel güvenin temel bir inanca, bireysel güvensizliğin ise genellikle "kötü" kavramıyla ifade edilen durumlara dönüşmesini beraberinde getiren bir sezgi bulunmaktadır.¹⁰

Erikson'a göre hayatın ilk yıllarında çocuğun ilk din tecrübesi anne babasının sevgisi ile ilgilidir. Bu dönemde çocuklarda iletişim, güven ve ümit temeline dayanmalıdır. Bu evrede çok önemli olan güven unsuru, ümidin gelişmesinde kuvvetli bir dürtüdür. Güven ve ümit inancın kapasitesi ile ilgilidir. Ümit inancın oluşmasında hayati öneme sahiptir. Bireyin hayatında ümit olarak başlayan şey, olgun inancın oluşmasına imkan sağlar. Çocuğun dindarlığı anne babasına duyduğu güvene kadar uzanır. Çocuk anne babasına güven duymayı öğrenmek suretiyle Allah'a güven duymayı öğrenmektedir.¹¹

İkinci safhada kendi davranışlarının kendine ait olduğunun farkına varmaya başlayan çocuk için otonomi, merkezi konumdadır. Sosyal kurumların kanunları, bireylerin istekleri ile başkasının isteklerini düzenlemektedir. Dinde de aynı şekilde bireyin özgür iradesi ile Allah'la olan ilişkilerini düzenleme söz konusudur. İnsan iradesinin gelişmesi, hem diğer insanlarla hem de Allah'la ilişkileri öğrenmede kişilik oluşumunun önemli bir bileşenidir. Çocuk bu

---

¹⁰ Karaca, *age*, s. 106; Corvelyn, Josef, Luyten, Patric, "Psychodynamic Psychologies and Religion", *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, Edited by Raymond F. Paloutzian, Crystal L. Park, The Guilford Press, New York 2005, s. 84, 85.

¹¹ Karaca, *age*, s. 119.

aşamada iken daha bağımsız olmayı öğrenirken öğrenilenler ona karşılıklı dayanışma çerçevesinde bir temel oluşturur.¹²

Otonomi dönemindeki çocuk için günlük hayatta Allah'ın isteklerinin farkındalığında olmak önemlidir. Burada vicdanın rolü önemli bir faktördür. Araştırmalar, ileri yaştaki çocuklar için tüm insan kabiliyetlerinin Allah'ın bir hediyesi olduğunun farkında olduğunu ortaya koymuştur. Bu açıdan kabiliyetlerin nasıl kullanılacağı ile ilgili kararlarda çocuk, Tanrı'nın iradesi ve O'nun istekleri doğrultusunda bilgilendirilmelidir.¹³

Üçüncü aşamaya giren çocukta hayatla daha çok ilgilenmeye başlaması sonucu vicdan duygusu uyanmaya başlamıştır. Din eğitimi açısından ele alındığında vicdan, başkaları ile iletişim içinde iken bireyin Tanrı ile olan içsel bir iyilik duygusu içinde olması anlamına gelmektedir. Erikson bireyin vicdanının dinî duygu gelişiminde özellikle Allah ile olan ilişkilerinde önemli bir etkisi olduğunu düşünmektedir.

Okul yıllarında 4. aşamaya gelen çocukta yeterlilik duygusunun gelişmesi söz konusudur. Gözleme ve katılma isteği genç bireyde, "hayatın anlamı" olduğu anlayışını kavraması bakımından sayısız fırsatlar sağlar. Artan bir şekilde insanın bireysel kabiliyetlerinin farkına varması, kendisine bahşedilenlerden haberdar olması söz konusudur. Bu farkındalık inanan bireyin, kendisine bu nimetleri veren Allah'a yönelmesine vesile olmaktadır.¹⁴

Bağımsızlık ve yeterlilik duygularının uygun bir şekilde dengelenmesi cinsel kimlik ve samimi ilişkilere rehberlik etmekte, bunların her ikisi de büyük oranda birçok insan için kendilerini Tanrı'yla ilişki içinde gördükleri çeşitli yolları belirlemektedir.¹⁵

Beşinci aşama, insan hayatında bireysel kimliğini oluşturma çabasında olan ergen açısından önemli bir yere sahiptir. Birey bu aşamada kimliğini başkalarıyla ve nihai bir varlık olan Tanrı ile ilişkileri sonucunda oluşturur. Güven ve ümit unsurları bu aşamada, kişilik oluşumu ile ilgili olarak yeniden su yüzüne çıkar. İnsan hayatının dinî ölçüsünü kavramada etkili olan ideolojinin benimsenmesi, kişilik oluşmasında etkilidir.¹⁶ Erikson ideolojinin, dinî uyumu da içine aldığı düşünür. O Mahatma Gandhi ve Martin

---

¹² Marr, *age*, s. 19.

¹³ Marr, *age*, s. 25.

¹⁴ Marr, *age*, s. 19-21.

¹⁵ Karaca, *age*, s. 95.

¹⁶ Marr, *age*, s. 19-21.

Luter'in kişinin Allah ile ve kendisi ile olan ilişkisi sonucu yeni bir düşünceye ulaştığı fikrinin bir gerçek olduğunu ileri sürer.¹⁷

Ergenlere öğretilen bilgilerin bireysel kimlik kazandırma biçiminde olması bu aşamada önemlidir. Bu noktada bireysel kimliklerinin bir parçası olarak "dinî bir ölçü"ye sahip olma gençler için hayati bir önem arzeder. Özellikle kişiliğin bu dinî ölçüsü, hayat boyu devam edecektir.

Altıncı aşamadaki genç yetişkinler için sevgi önemli bir özelliktir. Bu dönemde izolasyondan kurtulma ve yakın ilişki, insan sevgisinin ve din kardeşliğinin daha derin bir şekilde hissedilmesine ve geliştirilmesine imkân sağlayacaktır. Sevgi ve kardeşlik İslam inancının da temelini oluşturmaktadır.

Genç yetişkinler bu dünyada Allah'a bireysel bağlılığın ne demek olduğunu daha zengin bir şekilde tecrübe edeceklerdir. Bu vurgu, üretkenliğin geliştirilmesinde yetişkinler için önem arz etmektedir. Bu aşamada eğitimsel çabalar; zamanlarını, maharetlerini ve her şeyi yaratan varlık için kullanmadaki görevlerini hatırlatacaktır.¹⁸

İlk yetişkinlik yıllarında birey için, "kendi beklentilerimi nasıl gerçekleştirebilirim?" veya "ben nereye gidiyorum?" soruları ön plana çıkmaya başlamaktadır. İlk yetişkinlik döneminde insanî değerlere ve o değerlerin toplumdaki fonksiyonlarına karşı artan bir dikkat söz konusudur. Ahlakî kurallar basit bir şekilde mutlak ve değişmez kurallar olarak değil, aksine daha çok kişisel değerlendirme ve hayati deneyimlere göre algılanır. Bu yüzden de ilk yetişkinlik döneminde diğer grupların refahına karşı kişisel ilgi büyür. Genç yetişkin hastaya, fakire ve mazluma karşı büyük ilgi duymaya ve bazen de kendinden daha çok önem vermeye başlar. Bu dönemde hem bireylere hem de tüm insanlığa karşı empatinin artışına doğru bir eğilim vardır.¹⁹

Yetişkinlik evresinde bireysel değerlerde farklılaşmalar söz konusu olmakla birlikte, bu değerler bir bütün olarak dinî bir öneme sahiptir.²⁰ Araştırmalar 30 yaş civarında, kişilerin yeni bir hayat safhasına girdiğini göstermektedir. Orta yetişkinlik dönemindeki kişiler en azından kendi çocuklarına örnek olma ve onların da ibadetlerini yerine getirmelerini sağlamak için, dinî vecibeleri yerine

---

¹⁷ Marr, *age*, s. 21; Corvelyn, Luyten, "Psychodynamic Psychologies and Religion", s. 85.

¹⁸ Marr, *age*, s. 25.

¹⁹ Köylü, Mustafa, *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*, Etüt Yay., Samsun, 2000, s. 138.

²⁰ Marr, *age*, s. 22.

getirme konusunda kayıtsız kalmamaktadırlar.²¹ Dolayısıyla çocuklar, dolaylı bir şekilde yetişkin dindarlığını etkilemektedirler.

İnsanların bireyciliğe önem verdiği günümüzde, “üretkenliğe karşı durgunluk” aşamasındaki birey, başkalarına ve diğer nesillere daha fazla ilgi göstermenin gerekliliğine daha fazla önem atfedebilir.

Erikson’un gelişim evrelerinin sonuncusu, yaşlılık dönemini içermektedir. Son aşamada daha önceki evrede elde edilen değerler ve unsurlar bütünlük ve anlam kazanır. Bu dönemde din bireylere bütünlük kazandırmada yardımcı olur.²² Kendi benliğini ve bütünlüğünü sağlayan birey daha sonra Allah ile olan bütünlüğünü sağlayabilecektir. Bütünlük duygusu kişinin kendisi, başkaları ve Allah’la iyi ilişkiler içinde olması anlamına gelmektedir.

Benlik bütünlüğüne ulaşmış kişi, sonucu kesin belli olan gelecekte, yani ölümden, ürkmeyiz. Benlik bütünlüğü duygusundan yoksun oluşun belirtisi; günlerin iyi yaşanmamış olduğu duygusu, yeni baştan yaşama özlemi ve ölüm korkusudur. Ölüm korkusunda, bireyin biricik ve bütün bir yaşamı oluşunun kabul edilmeyişi vardır.²³

Daha önceki evrelerin başarılı bir şekilde tamamlanmaması sonucunda bu evrede umutsuzluk duygusu ön plana çıkmaktadır. Umutsuzluk, geride kalan ömrün artık çok az olmasına ilişkin bir duygudur. Ömür artık bitmek üzeredir ve yeni baştan yaşamaya imkan yoktur. Bu nedenle de ölüm, korkunç bir son demektir. Erikson dindar olan insanın hayatında bu krizin yaşanmayacağını ifade eder.²⁴

Erikson’a göre bütünlük duygusuna sahip yaşlı insan, ölümü huzurlu bir ağırbaşlılıkla yaşamın doğal bir parçası olarak görür. Bu duyguya sahip olan yaşlılarda daha önceki evreler oldukça sağlıklı geçirilmiştir. Yeni baştan yaşayabilseydim tutkusu olmaması sebebiyle yaşlılık ona bir huzur sağlamaktadır. Ürettiklerinden hoşnut ve huzurlu olan yaşlılar daha genç kuşaklarla olumlu ilişkiler içinde bulunurlar.²⁵

Gelişim aşamalarının son evresinde benlik bütünlüğüne ulaşmış yaşlılar, başkası olmadan “ben” olamam, başkalarıyla paylaşmadan “biz” olamayız görüşünü benimsemektedirler. Bu anlayış ileri yaş döneminin umududur.

---

²¹ Köylü, *age*, s. 140.

²² Marr, *age*, s. 22.

²³ Erikson, *age*, s. 39-41. Ayrıca Krş., Öztürk, Orhan, *Psikanaliz ve Psikoterapi*, Ankara, 1985, s. 122.

²⁴ Marr, *age*, s. 22.

²⁵ Krş. Öztürk, *age*, s. 122.

Yaşlılık çağındaki “benlik bütünlüğü” duygusu ile bebeklik çağındaki “güven duygusu” hem birbirine çok bağlı, hem de birbirine çok benzemektedir. Bu açıdan Erikson, dede ve nine konumunda olan yaşlıların, çocuk ve gençlerin hayatlarında önemli bir rolü olduğuna vurgu yapar. O çocuk ve gençlerin güveninin yaşlıların hikmeti ve bütünlüğüne dayandığı görüşünü benimser. Yaşlılar toplumda hikmet sahibi kimseler olarak görüldüğü için, eğer yaşlılar “sağlıklı ölüm”den gereğinden fazla korkmuyorsa ve bütünlüğe sahip olabiliyorlarsa çocuklar da hayattan korkmayacaklardır.²⁶

Din eğitimcileri “benlik bütünlüğüne karşı umutsuzluk” aşamasında olan yaşlı bireylere hayatın gerçek gayesi olan Allah’la bir olma amacını ve bütünlük ihtiyaçlarını sağlamada yardımcı olmalıdır. Yaşlıların “hikmet” adı verilen daha büyük bir değeri elde etmeleri ancak bu şekilde mümkün olacaktır. Ayrıca din eğitimcileri yaşlılara, gelecek olan hayata hazırlanmada yardımcı olacak bilgiler vermeli ve rehberlik yapmalıdır.

Sonuç

Erikson’un gelişim evreleri anlayışı kuşaklararası din eğitimi açısından değerlendirildiğinde aşağıdaki hususların göz önünde bulundurulması önem arz etmektedir.

Her şeyden önce Erikson her bir kuşakta bulunan bireyleri, diğer kuşaktaki bireylere bağlayan ilişkilere ihtiyaç duyulduğunu vurgulamaktadır. Her kuşaktaki bireyler arası ilişkilerin ahlaki değerler ve ilgilerle yönlendirilmesi gerekmektedir.

Eriksonun gelişim evreleri anlayışında yaş evrelerinde, bireyler olgunluğa ulaşma hususunda birbirlerinin olumlu etkilerine ihtiyaç duymaktadırlar. Çocuklar kendilerine rol modeli olacak yetişkinlere ihtiyaç duymaktadırlar. Yetişkinler çocuklara ilişkiler yoluyla ahlaki ve dini inancı öğretmekle kalmayacaklar aynı zamanda ahlaki ve dini değerleri birbirleriyle paylaşacaklardır.

Ergenler de yetişkinliğe hazırlanmak için aile dışından modellere ihtiyaç duymaktadırlar. Genç yetişkinler de dostluk ve arkadaşlık ilişkilerine önem atfetmektedirler. Onlar da kendilerinden ileri yaşta olan kuşakların rehberliğine ihtiyaç duymakta ve kendilerinden daha genç kuşaklara rehberlik yapmaktadırlar.

Kişilik ve ruh sağlığı yerinde olan yetişkin bireyler hayat tecrübelerini başkalarıyla, özellikle genç kuşaklarla paylaşma eğilimindedirler. Geçmişte ve gelecekteki ümit ve ümitsizlikleri hayat tecrübesi ile dengelemek önemlidir. Yaşlıların hayat tecrübelerini

---

²⁶ Erikson, *age*, s. 41; Marr, *age*, s. 23-24.

genç kuşaklarla paylaşması ve toplumdaki sosyal yardım alması da bu açıdan önemlidir.

Erikson'un gelişim evreleri anlayışı din eğitiminde bireylerin ihtiyaçlarına cevap verilmesi gerektiği anlayışıyla da uygunluk arz etmektedir. Din eğitimcileri bireylerin istekleri ve ihtiyaçlarının, görmezden gelinmemesi gereken güçlü, motive edici faktörler olduğunu düşünürler. Bu açıdan bireylerin ihtiyaçları doğrultusunda bilgi, beceri ve davranış kazandırmak için hizmet götürülecek kimselerin bireysel, kurumsal ve toplumsal ihtiyaçlarının öncelik sırasına göre belirlenmesi gerekmektedir.

Erikson çocukluk ve yetişkinliği farklı kronolojik safhalar olarak görmesi sebebiyle önceki gelişim psikolojisi anlayışına yenilik getirmiştir. Çocukların gelişim psikolojisi ile ilgilenen önceki uzmanlar, yetişkinlerin gelişim özelliklerini göz ardı ediyorlardı. Artık günümüzde uzmanlar yetişkinlerin gelişim safhalarına önem atfetmektedirler. Psiko sosyal yaklaşım hayat çemberine ayrı bir vurgu yapmaktadır.